

Frank Tibor opponensi véleménye

Kontler László

Translations, Histories, Enlightenments

William Robertson in Germany, 1760-1795

(Fordítások, történelmek, felvilágosodások. William Robertson
Németországban, 1760-1795) című,

az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezéséről

A nemzetközi felvilágosodás-kutatás ma talán legkiválóbb hazai alakja, Kontler László professzor a tőle megszokott, önmagával szemben is nagyigényű, rendkívül magas színvonalú, angol nyelvű munkát nyújtott be a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím megpályázásakor. Ez a 389 oldalas, elsőrangú angolsággal megírt, nagyszabású, európai színvonalú munka példaszerű lehet mindazok számára, akik hasonló vállalkozásba fognak. Mindjárt opponensi véleményem elején szeretném világossá tenni, hogy – nagyrészt az MTA Doktori Tanácsának szavait idézve – bizonyítottnak tartom, hogy a munka tökéletesen alkalmas az MTA Doktori Tanácsa által történő elfogadásra és a nyilvános vita kitűzésére. A mű a jelölt korábbi tudományos fokozatát követően jelentős eredeti tudományos eredménnyel gyarapítja tudományunkat, hozzájárul a tudomány, és hangsúlyozom: a nemzetközi tudományosság továbbfejlődéséhez.

Kontler professzor jól választotta meg témáját. A történész és lelkész William Robertson (1721-1793) a skót felvilágosodás nagy alakja volt, *Historiographer to his Majesty for Scotland*, azaz a brit uralkodó hivatalos skóciai historiográfusa, a madridi királyi történeti akadémia tagja, jelentős életművel (ez most már online hozzáférhető az interneten <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/metabook?id=workswrobertson>) és

európai hatással. Már 1817-ben, majd legutóbb 1996-ban 12 kötetes összkiadás látott napvilágot műveiből Londonban. Az NNDB (The Notable Names Database, <http://www.nndb.com/people/267/000049120/>) szerint "The neglect and gradual oblivion which have overtaken the greater part of Robertson's historical work are owing to no fault of his." Nálunk még kevésbé ismerik nagy és befolyásos életművét és jelentőségét, mint a nagyvilágban, neve még legjelentékenyebb felvilágosodás-szakértőink nagy munkáiban sem fordul elő. Kontler László előtt – ellenőrizhetetlenül, de talán nem felelőtlenül állítom – William Robertson nevét le sem írta magyar kutató. Pedig hőse egyebek mellett harminc éven át, haláláig volt a University of Edinburgh principálisa, elnöklése alatt élte fénykorát az edinburghi egyetem. Németországi fogadtatása valaha talán partikuláris témának hathatott volna, különösen az idegen világoktól, gyanús külföldi eszméktől sokáig távol tartott magyarországi tudományosságban és különösen bezárt, erősen hungarocentrikus (ideológiákkal leplezett, valójában nyelvtudásbeli bajokkal küzdő, ösztöndíj-hiányos, külföldi forrásanyaggal és szakirodalommal máig nehezebben elbánó) történettudományunkban. Mára Kontler László témája az európai történeti diskurzus fővonalába került. Ennek felismerése már magában is Kontler László egyik jelentős teljesítménye, ráadásul a disszertáció egy fontos részletkérdésből kibontakoztatva valóságos panorámát nyit a 18. század végi Európára.

Ehhez a szerzőnek megvan a kiváló angol és német nyelvismerete. Megérdemelt és sikerrel pályázta meg mindazokat az ösztöndíjakat, amelyek e hatalmas munkát lehetővé tették, vagy éppen megalapozták, s így élvezhette az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok [OTKA], a *Central European University [CEU] Research Fund*, a wolffenbütteli *Herzog August Bibliothek*, az *Andrew Mellon Foundation*, a *Deutsches Akademisches Austauschdienst [DAAD]*, a *Max-Planck-Gesellschaft*, a *European Commission (Marie Curie Fellowship)*, illetve korábban, a disszertációs munkálatok megkezdése előtt, a

Fulbright Scholarship, a Soros Alapítvány és a *British Council* pénzügyi és szakmai támogatását.

Ezek segítségével Kontler nemcsak a hazai nagy könyv-, levél- és kéziratárakban (ELTE Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtára, a CEU Könyvtára) kutatott, hanem a wolfenbütteli *Herzog August Bibliothek*, a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*, az edinburghi *Institute for Advanced Studies in the Humanities*, a *University Library, Cambridge* és a firenzei *European University Institute* nagyértékű gyűjteményeiben is. Dolgozott ezen kívül Edinburghban a *National Library of Scotland* és a *University Library*, Göttingenben a *Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek* és az ottani *Universitätsarchiv*, Wolfenbüttelben a *Niedersächsisches Staatsarchiv*, a bécsi *Österreichische Nationalbibliothek*, illetve, a disszertációs korszakot megelőzően, a *Rutgers University* (New Brunswick, New Jersey, US), a *London School of Economics and Political Science*, a *St. Antony's College, Oxford University*, és a *Cambridge University* levél- és könyvtári állagaiban.

Nem csupán kötelességszerűen sorolom fel ezeket a részleteket a disszertáció forrásvidékeiről. Nemcsak a témának, hanem a felfejtéséhez szükséges kutatómunkának is értelemszerűen széles nemzetközi háttere van, és Kontler László lehetőségei szerint mindent megtett azért, hogy e tárgykörben is lassan két évtizede folyó kutatásait nagy nemzetközi anyagra építhesse és érdemben szólhasson hozzá az általa vizsgált kérdések Európa-, sőt egyre inkább Amerika-szerte is folyó vitájához. Munkájának sikere arányos a befektetett energiákkal.

A szerző szavaival: műve esettanulmány, amely a komparatív intellektuális és fogalomtörténet, a recepciókutatás és az intellektuális kommunikáció vizsgálatának metszéspontjában helyezkedik el és helyezi el

William Robertson művének németországi pályafutását a 18. század második felében. Az esettanulmány azonban fokról-fokra kiszélesedik, és elvezeti olvasóit az európai felvilágosodás, a 18. század nagy kérdéseihez, partikulárisból általános érvényűvé terebélyesedik.

Elsőként a disszertáció címéhez lenne megjegyzésem. A szerző jól tudja, s dolgozatának 14., illetve 16-17. oldalán tesz is utalást is e kérdésre, hogy tárgyalt korszakában nem volt olyan entitás, hogy „Germany”, azaz „Németország”. A vestfáliai béke (1648) után, és a német-római szent birodalom [pontosabban a *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*] végső felszámolása (1806) előtt vagyunk. Németföldön 314 kis, szuverén német ország és további 50 birodalmi város helyezkedik el, s a tetejébe a birodalmi lovagok 1400 parányi autonóm területtel rendelkeznek – Németország a szó 1871-es, vagy pláne mai értelmében még nem létezik. „Before the Napoleonic wars, 314 de-facto sovereign states lay within the borders of the Holy Roman Empire; additionally, there were c. 50 Imperial cities, which recognised only the emperor as their lord, and more than 1400 autonomous territories held by Imperial knights (direct vassals of the Holy Roman Emperor outside his immediate lands). Most of these knightly territories were tiny, consisting of no more than one or two villages” – állapította meg Horst Möller *Fürstenstaat oder Bürgernation: Deutschland 1763-1815* (Berlin: Siedler, 1989, 68. o.) nyomán a londoni német gazdaságtörténész Oliver Volckart, 2008-as dolgozatában, „The Causes of German Political Fragmentation” (Economic History Department, London School of Economics and Political Science). <http://www.lse.ac.uk/economicHistory/Conferences/States%20and%20Growth/Volckart.pdf>. Odébb van még a bécsi kongresszus által 1815-ben intézményesített, Napóleon utáni német átrendezés, az osztrák vezetéssel létrejövő, még ekkor is tömérdek részből álló *Deutscher Bund*, 37 fejedelem és négy szabadváros szövetsége.

Mindez témánk szempontjából annyiban fontos és érdekes, hogy ezek a kis német királyságok, hercegségek, városállamok mind megannyi különálló formációt képeztek, gazdasági és politikai önállással, utat álló vámhatárokkal, sokszor egymástól eltérő hitélettel, a kommunikációt szabdaló nyelvi dialektusokkal. Jacob és Wilhelm Grimm emberfölötti műve, a németiség nyelvi s ez által fizikai és tudati egyesítést megkezdő, megtestesítő, az intellektuális szétesést megakadályozó *Das Deutsche Wörterbuch* megkezdése, 1838 előtt állunk (s az irdatlan mű csak 1961-re fejeződött be).

Nem akarom azt a számárságot állítani persze, hogy a skót Robertsont 314+50+1400 féle fogadtatásban részesítették Németföldön, de annyi bizonyos, hogy ez a recepció fragmentáltabb, töredezetebb, egymástól eltérőbb karakterű volt, lehetett a protestáns német fejedelemségekben, mint a katolikus Bajorországban, Poroszországban mint Hannoverben, az oldenburgi nagyhercegségben mint Schaumburg-Lippe hercegségében, Göttingenben mint Osnabrückben. Csak egy példa a dolog komplexitására: közismert a *cuius regio, eius religio* elvének bevezetése, s hogy azok a hívők, akik olyan hercegségekbe kerültek, ahol a maguk vallása nem volt hivatalosan elismert vallás, csak megadott órákban vagy otthon gyakorolhatták vallásukat szabadon. A birodalmi gyűléseken a katolikusok a mainzi érsek elnöksége alatt a *Corpus Catholicorum*-ban, a protestánsok a szász választó elnökletével a *Corpus Evangelicorum*-ban tárgyaltak. Határozatot csak a két fél megegyezésével lehetett hozni, ami a birodalmi gyűlések teljes sikertelenségét okozta (*Katolikus Lexikon*, IV: 492). Céltalan lenne itt további részletekbe bocsátkozni. A német államocskák közötti s azokon belüli finom felekezeti és társadalmi különbségek megállapítása nem egyszerű feladat, de elvégzése vagy legalább néhány példával történő jelzése jót tenne a végtére is döntően német teológiai irányú (s jelen alakjában talán túlzottan, bár érthetően Göttingen-centrikus) disszertáció remélhetőleg hamarosan publikált változatának.

Az értekezés bevezetésből, hat főfejezetből, következtetésekből és bibliográfiából áll. Az első fejezetben (amely előtt helye lenne egy William Robertson-életrajz vázlatának) a szerző a fordítás elméletével foglalkozik, a recepció, közelebbről a németországi befogadás nyelvi alapjait veszi górcső alá. Vizsgálja itt az adott korszak fordításelméletét és -gyakorlatát. Kontler „olvasói aktusnak” tekinti a fordítást, amely „beszédaktussá” válik, a fordító szándékai a szerző szándékai elé lépve. A disszertációnak ez a fejezete a magyar fordítástudomány, fordításelmélet, fordítástörténet számára is nagyon hasznos következtetéseket kínál, hiszen az európai és az amerikai eszmék, érvek, művek a magyar gondolkodást is fordítások révén érték el és hatották át. (Megemlítem itt például Burján Monika Szegeden, Penke Olga vezetésével készített doktori disszertációját, „A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között” [2004]). Csaknem mindaz, amit a szerző a német befogadásról mond, *mutatis mutandis* a magyar befogadásra is áll. Ez akkor is nyilvánvaló, ha a szerző ezt a pontot nem tartja munkájának fő vonalába tartozónak és, amennyire követni tudtam, említés nélkül hagyja.

A második fejezet a 18. századi történetírás gyakorlatát három ponton méri fel és interpretálja új szempontok alapján: politikai gondolkodásnak és véleményközlésnek, de irodalmi alkotómunkának is tekinti, egyszersmind a tudományosság felé történő elindulást is meglátja benne. Kontler úgy ítéli meg, hogy „a történelem e megjelenési formái szimbiotikus módon olvadtak egybe Robertson munkáiban, s mindegyikük jelenléte egyformán szembeötlő a számukra otthont adó skót, és a befogadásuk keretét képező német környezetben.” (Kontler: Tézisek, 8. o.)

A harmadik fejezet William Robertson első munkájának, egy 1755-ös prédikációnak és német fordításának elemzését nyújtja, benne érdekes szempontokkal az ún. „vallásos felvilágosodás” mostanában népszerű

megközelítési irányához. Kontler külön fejezetet (4. fejezet) szentel William Robertson *History of Charles V* c. műve igen terjedelmes bevezetőjének. „A View of the Progress of Society in Europe”-ot és német fordítását, németországi visszhangját a mű eredeti jelentőségén túlmenően azért tekinti különösen fontosnak, mert véleménye szerint Robertsonnak ez a munkája alakult át a legfeltűnőbben, legalaposabban a német fordítás során. Érdekes itt a fordító, a helmstedti államtudományi professzor, Julius August Remer tudatos beavatkozása az eredeti szöveg értelmezésébe, amelynek során a skót szerző materialisztikus-naturalisztikus társadalommagyarázata idealista színezetet kapott. Ilyen értelem-metamorfózist, tulajdonított értelmezést egyébként gyakran találni fordított szövegekben. Bennem felmerül itt a korabeli németországi cenzúra esetleges, de nem kizárható szerepe ebben a folyamatban: a magyarországi cenzúráról tudom, hogy számos ilyen, evilági fogantatású szövegben a másvilági jelenségekről igen jelentős változtatásokat írt elő. Lehet, hogy a szerző kutatásai nem nyújtottak igazolást erre a hipotézisemre, de ennek vizsgálata a kézirat kiadása előtt fontos lenne. Megjegyzem továbbá azt is, hogy Robertson és Remer nyomán, tehát egyértelműen a német fordítás alapján nagy késéssel, 1834-ben a magyar *Tudománytár* 3. kötete (169-191. o.) is közölte a könyv egy részét. „Az európai országokban a’ nyugoti birodalom’ elenyészése által okozott általános változások. Az európai országok’ első alapulása” című traktátus Kis János „superintendens; m. t. társ. r. tag” [azaz a Magyar Tudós Társaság, a mai Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja], a korszak buzgó és kevésre becsült hazai literátorának fordításában látott napvilágot. Ezen keresztül, pontosabban a három szöveg egybevetése révén még inkább vizsgálható lenne a német átköltés jellege, mértéke és jelentősége az eredeti szöveg összeurópai recepciója szempontjából.

Az értekezés ötödik fejezete Robertson *History of Scotland* c. könyvének, valamint a *History of Charles V* második és harmadik kötetének fordítás- és

receptiótörténetével foglalkozik. A szerző összeveti, hogy miként mutatja be az angol nyelvű eredeti szöveg, illetve annak német fordítása a nemzetközi államrendszer kialakulását, a politikai intézményrendszert, és a vallás- és polgárháborúk problematikáját. Robertson e munkái annak határait tesztelik, állapítja meg helyesen Kontler László, hogy a nemzeti történelem hogyan és meddig transzferálható a külföldi nyelvi és kulturális közegbe (Kontler: Disszertáció, 222. o.). Itt leszögezi, hogy hősét, William Robertsont skót patrióta nemzeti történésznek tartja, aki azonban egyszersmind a 18. század velejéig kozmopolita történetírói közé is tartozott.

A fejezet egyik legérdekesebb gondolatsora annak bemutatása, hogy miként reflektált egy német lap, a *Göttingische Anzeigen* recenzense William Robertsonnak az egyházat reformáló Luthert, Calvint, Cranmert és Knoxot bíráló megjegyzéseire. A német ismertetés tiltakozik azon vád ellen, hogy a reformátorok erőszakot alkalmaztak volna a római katolikusokkal szemben, holott itt csak Robertson pártatlanságának egyik jellegzetes példáját láthatjuk (Kontler: Disszertáció, 247-249. o., vö. 261-265. o.). Ezt a német fogadtatás jobbra elutasította. Remer mint fordító a *History of Charles V 1778-79-es* kiadásához fűzött kommentárjaiban ugyanebben a szellemben bírálta az edinburghi történetírót. A német olvasók Robertson hiányos német nyelvtudásának és a német források hézagos ismeretének tulajdonították „hibáit”. Kontler László Remerben meglátja a német hazafit, aki szerint „*Mr. Robertson failed to make a proper use of German writers, which gives rise to a false, confusing and incomplete presentation of subjects concerning the internal condition of Germany.*” [Robertson úr nem hasznosítja kellőképpen a német szerzőket, aminek eredményeképpen a Németország belső viszonyaira vonatkozó témákat hamis, zavaró és tökéletlen módon jeleníti meg.] (Idézi Kontler: Disszertáció, 249. o.) Kontler innen kiinduló, a német *Reich*-nek

(birodalomnak), illetőleg a *Reichspatriotismus*-nak (birodalmi patriotizmusnak) szentelt okfejtése a disszertáció telitalálata (Kontler: Disszertáció, 250-256. o.).

A hatodik és utolsó főfejezet („Az emberiség térképei: vadak és civilizáltak”) Robertson azon munkáinak német recepcióját boncolgatja, amelyekben a skót tudós, a szerző szavaival „e folyamatoknak a 18. század szemszögéből legizgalmasabb témáit – a földrajzi felfedezés és expanzió, a birodalom, a faj stb. kérdéseit – [...] egyszerre stadiális- „találgató” (*conjectural*) megközelítésben és lebilincselő elbeszélésben tálalta, egyben sajátosan elegyítve az Európa-centrikusság és a kulturális nyitottság—empátia—tolerancia szempontjait.” (Kontler: Tézisek, 10. o.). Ez a disszertációnak (és persze Robertson munkásságának is) legérdekesebb szelete, amelyben a történetírás (Robertsoné is, Kontleré is) az etnológiával, az antropológiával, a földrajztudománnyal kerül multidiszciplináris közelségbe.

William Robertsont kiemelten érdekelte Amerika és India földje, történelme, társadalma, s a munkássága iránti német érdeklődés részben ennek szólt. Kontler László nagyfokú problémaérzékenységgel és mives érveléssel nyúl ezekhez a témákhoz a német országokban mutatkozó Robertson-hatás taglalásakor. A szerzőt erősen foglalkoztatja annak megértése, hogy miként gazdagíthatja ismereteinket, értésünket az Európán kívüli világra vonatkozó, skóciai fejtegetések német visszhangja mint „az eszméknek a kulturális és földrajzi határokon túlnyúló transzmissziója” (Kontler: Disszertáció, 296. o.). Számomra ez a fejezet nemcsak a legérdekesebb, de a legtöbb elméleti és módszertani leleményt is kínáló része az értekezésnek. Szakmai értelemben rendkívül találékony a Robertson által használt angol szavak egykorú német megfelelőinek figyelmes és értő analízise. Az angol *enterprise* és *adventure* szavakban és származékaikban a felfedezőkre utaló kereskedő és a *conquistador* felhangot érzékeli, ám ezek német fordításakor az *Abenteuer*, az *abenteuerlich*

és az *Abenteurer* kifejezéseket kerülték a kereskedelmi mellékíznek a német szavakban mutatkozó hiánya miatt. A *conquistadort* még csak vissza lehetett adni az *Abentheurer* szóval, de az *adventurous enterprise* vagy az *adventurous spirit* esetében inkább a *kühn*, vagy az *unternehmend* kifejezést alkalmazták. Robertson eredetileg finom kétértelműségekkal teli nyelvezete így nagyban szegényedett, mire könyve a német olvasók elé kerülhetett (Kontler: Disszertáció, 299. o.). Az ilyen és ehhez hasonló, nyelvi köntösbe bujtatott kulturális különbségeket szétszálazó fejtegetések a legmélyebb szinten ragadják meg és értelmezik a skót szerző angolsága és a fordítók német kifejezési képességei, lehetőségei közötti különbséget. Ott, ahol a két civilizáció értelmezési keretei közötti eltéréseket történészek, ráadásul egy harmadik kultúrában szocializált történészek aligha szokták, tudják ilyen sikerrel elénk tárni.

Messzemenőig elismerve Kontler László teljesítményének jelentőségét, a jól választott: egyszerre historiográfiai, recepciótörténeti, s a szó szoros értelmében véve inter-nacionális témát, a nagy műgonddal megművelt forrásanyagot és az érveléséhez megmozgatott, kiemelkedően nagy szakirodalmat, az okosan levont következtetéseket – szeretném megfogalmazni néhány hiányérzetemet is.

Kevés nyomát találok a disszertációban Robertson hatásának a német irodalomra. A 18. században a történetírás még inkább a szépirodalomhoz, a (boldog idők) szépen írt irodalomhoz, s kevésbé vagy kevésbé tartozott a tudományhoz, a társadalomtudományokhoz. Mégis, alig leltem meg a disszertációban Goethe nevét. Ez a kor végül is Németországban, és úgy gondolom, azon kívül is, Johann Wolfgang von Goethe kora, s az értekezés ennek ellenére adósunk marad nemcsak a weimari óriás személyének, hanem egész körének brit, illetve skót kapcsolataival. Ehhez fogódzót kínál maga a

Goethe-i életmű, amelyből csak a *Dichtung und Wahrheit*-re történik Kontlernél utalás, miközben Cambridge-ben 1999-ben szimpóziumot rendeztek a német írófejedelem születésének 250. évfordulójára, *Goethe and the English-speaking World* címmel (megjelent Nicholas Boyle és John Guthrie szerkesztésében, 2002-ben, Cambridge-ben). E tanácskozáson és a nyomában publikált kötetben R. H. Stephenson értekezett a weimari klasszicizmus és a skót felvilágosodás kapcsolatáról („Weimar Classicism’s Debt to the Scottish Enlightenment”). Roger Stephenson egyébként a Glasgow-i Egyetemen a William Jacks-ról elnevezett germanista *chair* nyugalmazott professzora, akinek tiszteletére egész Festschriftet adtak ki, s aki elsősorban a weimari klasszicizmus kutatójaként vált ismertté Skóciában, illetve Nagy-Britanniában (vö. Paul Bishop, ed.: *The Way of the World: A Festschrift for R. H. Stephenson* (Maney Publishing, 2011), ahol ő a legjelentékenyebb Goethe-ismerő és -értékelő, számtalan Goethe-tanulmány szerzője. Az *Oxford German Studies* és az *English Goethe Society* rendkívül tevékeny a Goethe-kapcsolatok ápolásában, a kézirat várható és kívánatos publikálásakor erre a szála érdemes komoly hangsúlyt fektetni.

De Friedrich von Schiller neve sem szerepel (legalábbis én nem találtam) a Robertson által befolyásolt nagy német írók-költők között, pedig ő történetíró is volt. Méghozzá azzal az aspirációval, hogy olyannyira tisztelt történetíró legyen, mint Robertson, s közben annyira csodálják, mint egy nagy költőt szokás. A nagy és csodált költő, Schiller irigyli Robertsonnak, a nagy történetírónak kijáró tiszteletet. „*Man bewundere den großen Dichter, verehere jedoch einen [William] Robertson*” (NA 25:2), idézi-parafrazeálja Schillert John A. McCarthy „Disciplining History: Schiller als Historiograph”, *Goethe Yearbook* 12, Goethe Society of North America, Boydell & Brewer, 2004, 214-215. o. „*Wenn es ihm, Schiller, gelingen sollte, als Historiograph 'mit dichterischem Geiste' zu schreiben – Robertson mit dem großen Dichter zu verbinden – so würde er sowohl verehrt als auch bewundert werden*” (NA

25:4). Úgy gondolom, hogy a német irodalom Robertson képének egy külön fejezet járna ebben a – hangsúlyozom: máris hatalmas – munkában. Utóvégre Robertson kedvelt mottója ez volt: *vita sine literis mors est* – az élet irodalom nélkül halál.

Robertson saját könyvtára a jelek szerint nem maradt fenn, Kontler jelzi, hogy a Principális használta apja könyvtárát (Kontler: Disszertáció, 140. o.). Az Edinburghi Egyetem könyvtára őrzi kitüntető diplomáit, de saját könyveit a jelek szerint nem. Egyelőre nem lehet tudni, hogy a Principális milyen német könyveket ismert és hasznosított (ha hasznosított eredeti német könyveket egyáltalán), melyeknek hatása köszön vissza azután németre fordított műveiben. Milyen hatást tett rá vajon a német irodalom, a német történetírás, a német gondolkodás? Skócia végtére az ő időszakában nem volt már külön állam, az 1707-es *Act of Union*-nal Nagy-Britannia része lett. Nagy-Britanniának ekkor már a hannoveri dinasztiából származó, német uralkodói voltak, s I. és II. György még angolul sem tudott. Nagyobb részt azért volt szükség a miniszteri tanácsokon elnöklő miniszter szerepére, s e szerepben Sir Robert Walpole-ra, a későbbi Earl of Orford-ra, hogy a kabinet üléseit angol nyelven lehessen levezetni – miután a király erre nem volt alkalmas. Az első hannoveri királyok nagyobb dolognak tekintették hannoveri királyságukat, mint a bontakozó brit birodalom vezetését. III. György volt az első hannoveri uralkodó a brit trónon, aki már Nagy-Britanniában született. Az ilyen értelemben német hatás alá kerülő – s mindmáig német eredetű királyi családoktól uralt – Nagy-Britanniában, az oda betagozódó Skóciában kérdés, hogy az Edinburghi Egyetem Principálisa hogyan nézett hazájára, mennyire tekintette magát skótnak, mennyire britnek? Mindenesetre érdekes kérdés, hogy milyen volt a kölcsönkapcsolat, az interdependencia a német és az angol, a német és a skót, a német és a brit gondolkodás között. Szerintem erős, dinamikus és fontos. Számomra emlékezetes Leonard E. Elliott-Binns kissé későbbre vonatkozó, de már

ekkoriban is érvényes *bon mot*-ja: „Oxford az a hely, ahová a jó német filozófiák megtérnek, ha már meghaltak.” (Leonard E. Elliott-Binns: *Religion in the Victorian Era* (London: Lutterworth Press, 1946², 274-275; idézi Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1892*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985, 203. o.)

Fel lehetne vetni, hogy milyen szerep jutott, juthatott a skót-német intellektuális viszony alakulásában a szabadkőműves kapcsolatoknak. Robertson német fordítói, kommentátorai (így többek között Siegmund Jakob Baumgarten, Johann Philipp Ebeling, Johann Georg Heinrich Feder, Georg Forster, Ludwig Theodor Christoph Mittelstedt, Heinrich von Nicolay, Johann Stephan Pütter, Julius August Remer, Johann Salomo Semler) közül több is szabadkőműves volt (Pütter Marburgban, 1743-ban, Feder Göttingenben, 1782-ben lépett be egy-egy páholyba, Semler talán Halleban?), de másokról is bebizonyosodhat, hogy szabadkőművesek voltak — ezt a szálát mindenképpen érdemes lenne módszeresen megvizsgálni. Robertsonról nincs ilyen természetű adatunk.

A disszerens nem vett figyelembe a skót felvilágosodás európai hatásáról szóló néhány fontos szakirodalmi munkát. Nem kamatoztatta a *Scotland in Europe* c. kötetet (Tom Hubbard and R.D.S. Jack, eds, Amsterdam—New York, NY: Rodopi, 2006), benne Norbert Waszek párizsi professzor „The Scottish Enlightenment in Germany, and its Translator, Christian Garve (1742-1798)” c. fontos, szorosan idevágó tanulmányát, illetőleg Waszeknek a szorosan a témába vágó könyveit, a *Man's Social Nature: A Topic of the Scottish Enlightenment in its Historical Setting*, illetve a *The Scottish Enlightenment* címűt sem. (Megjegyzem, bár a téma szempontjából irreleváns, hogy Tom Hubbard, a *Scotland in Europe* c. kötet társszerkesztője a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen is tanított skót irodalmat és kultúrát.) Felhívom még a szerző amúgyis is tágra nyitott figyelmét Robert Wuthnow *Communities of*

Discourse: Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism c. monográfiájára (Harvard UP, 1989), amelynek a felvilágosodásról szóló középső főfejezetében értékes fejezetet szentel „Enlightenment Developments in Prussia and Scotland” címmel (228-264. o.).

Érdemes kiterjeszteni a figyelmet az osztrák-német vonatkozásokra is, hiszen az Osztrák Császárság a kutatott időszakban sok szempontból szimbiózisban élt Németfölddel. Murray N. Rothbard *An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, vol. 1, *Economic Thought Before Adam Smith* (1995) c. könyve foglalkozik a skót felvilágosodás és a presbiteriánizmus összefüggéseivel, amely német vonatkozásban is fontos. A könyv tanúskodik a Ludwig von Mises Institute-ban folyó felvilágosodás-kutatás úttörő eredményeiről is.

Minthogy én az osztrák vonalat (és részben azon keresztül a magyarországi recepció kérdéskörét) szorosan, a szerzőnél szorosabban a némethez tartozónak számítom, még alaposabban megnéztem volna a felvilágosodás osztrák kutatóinak, Moritz Csákynak, Grete Klingensteinnek, Erna Leskynek, Ernst Wangermannak, a munkásságát is. Sokat ígér a *Kommission für Neuere Geschichte Österreichs* égisze alatt, Grete Klingenstein professzorasszony irányításával készülő, hatalmas nemzetközi Zinzendorf-naplókiadás, tudomásom szerint máig még meg nem jelent brit kötete, *Karl Graf Zinzendorf in Großbritannien, 1768* (Grete Klingenstein, Elisabeth Fattinger, Derek Beales, Eva Faber, unter Mitwirkung von Erwin Reisinger [Hg.]). Megjegyzem, hogy Habsburg Mária Terézia osztrák császárnő férje, Lotharingiai Ferenc 1745-től köztudottan német-római császár lett, s így a „német” és az „osztrák” szál a legszorosabban összefonódott.

Az én felfogásom szerint a magyar szellemi élet a 18-19. században, de sok vonatkozásban egészen a II. világháborúig a nagy német kulturális zóna peremvidékén helyezkedett el, annak befolyása alatt állt, ahhoz képest értékelhető. Sokak mellett Eötvös Józsefre gondolok, aki leányának alföldi, Makó melletti kastélyában tett látogatása után ezt jegyezte fel: „Mily ellentétek! Átmegyek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot, a könyves polcon Goethét, a zongorán Beethovent.” (Frank Tibor: Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában. In: Gángó Gábor, szerk.: *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 59. o.)

Ezek a szájakon (is) érintkeznek a Magyarországon az 1970-es és 80-as években nagy erővel folyt, de még ma is folyó nemzetközi felvilágosodás-kutatás az osztrák és a német kutatásokkal. A történészek közül H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Köpeczi Béla, Wellmann Imre nevét, az irodalmárokat közül Bíró Ferenc, Debreczeni Attila, Fried István, Julow Viktor, Mezei Márta, Szauder József, Vajda György Mihály idevágó műveit, a mátrafüredi nemzetközi konferenciákat és a nyomukban az Akadémiai Kiadónál megjelent könyvsorozatot (*Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*, 1970, 1972, 1975, 1978, 1981, 1984), illetve a budapesti felvilágosodás-világkonferenciát [1987], az 1995-ös debreceni felvilágosodás konferenciát és az anyagából megjelent, a magyarországi kutatások sorsát taglaló *Folytonosság vagy fordulat?* c. kötetet) kell itt megemlíteni. Az újabb hazai felvilágosodás-kutatás kitűnő összefoglalóját adta 1996-tal zárulón Kosáry Domokos, a XVIII. századi magyarországi művelődésről írott művének harmadik kiadásában (Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996³, 715- 812. o.).

A mai kutatók között tallózva, elsősorban a jelentős számú kiváló H. Balázs Éva-tanítvány, Hont István, Krász Lilla, Molnár Antal, Poór János, Soós István nevét emelném ki, s mellettük a más vagy máshol folytatott tanulmányok nyomán e területre érkezett ifj. Barta Jánosét és Horkay Hörcher Ferencét, természetesen Kontler Lászlóé mellett (elnézést kérek a személyes és így önkényes válogatásért).

Kitűnő kolléganőm, a korszak angol-német irodalmi komparatistikáját témájául választó Péter Ágnes professzor Hölderlin és Shelley költészetét hasonlította össze (*Neohelicon* XXI/2, 1994).

Ez a disszertáció nem látszik számot vetni sem a választott téma, sem annak szaktudományos feldolgozása tekintetében a magyar örökséggel, amelyet én egy kiadásra kerülő változatban feltétlenül helyreütnék, legalább jelzésszerűen. Annál is inkább, mivel Kontler László is ebből az iskolából került ki, H. Balázs Éva reá mindig oly büszke tanári szárnyai alól, s az előszó köszönetlistájában történt szerepeltetésén kívül csupán angolul is megjelent kötetének kurta megjelölése történik, noha e disszertációban is erőteljes hatása érvényesül az ő internacionalizmussal összekapcsolt patriotizmusának, osztrák, német, francia, olasz, spanyol és portugál, sőt angol és skót irányú, minálunk már-már egyedülállóan gazdag érdeklődésének, témavezetésének, tanításának.

Kosáry Domokos, Akadémiánk későbbi elnöke, 1980-ban így búcsúzott a felvilágosodástól magisztrális, s mindig aktuálisnak megmaradó könyvében: „Egyik fő tanulságunk éppen az volt, hogy a romokból lassan kiemelkedő, XVIII. századi Magyarországon fokról fokra létrejöttek azok a feltételek, amelyek előkészítették és lehetővé tették, hogy a felvilágosodás itt is visszhangra leljen. S a másik mindjárt ennek nyomában az, hogy a felvilágosodás kelet-közép-európai változatai itt valóban sorra mind kibontakoztak. Méghozzá a késő feudális társadalom minden visszahúzó ereje ellenére talán színesebb, nagyobb reményként, mint ami végül valóra válhatott.

[...] A magyar felvilágosodást nem pusztán abból kell megítélnünk, ami belőle a pusztító vereség után megmaradt. Ez sem volt kevés, különösen ha a föld alá szorult politikai hagyomány elég szerény patakján kívül a felvilágosodás programjának azon elemeit is figyelembe vesszük, amelyek eredeti világnézeti indíttatásuktól függetlenül, neutralizálva vagy éppen más zászlók alatt is napirenden maradtak és így vagy úgy valóra váltak, mert társadalmi szükségletnek tettek eleget, mint a nyelvújítás vagy a sajtó. Ez, mint jeleztük, szintén nem kevés. De jóval kevesebb és csonkább annál, amit a magyar felvilágosodás ígéretként, reményként hordott magában.” (Kosáry Domokos: i.m., 713. o.). „Most, midőn témánktól és szereplőitől búcsút veszünk,” teszi hozzá a felvilágosodásról szólva, a magyar történelembe nézve, de a jövőbe is tekintve, váteszi módon Kosáry, „a haladás e híveit látjuk mindenütt az első sorokban, amint még előremennek. Egy fél évtized múlva, tudjuk, az ellentámadás e sorokat már szökőárként elsodorta. A vasajtók, alighogy nyílni kezdtek, újra becsapódtak. A haladás híveinek osztályrésze halál, börtön, magánosság, csalódott keserűség, szomorú hallgatás vagy riadt átigazolás lett az új mindennapokhoz.” (Kosáry: i.m. 713. o.).

Nem szeretnék abba a zsákutcába jutni, amelybe azok az opponensek tévednek, akik saját hozzáértésüket vagy jobban-hozzáérténi-vágyásukat vélhetően kimaradt vagy szándékosan kihagyott források vagy szakirodalmi tételek felemlegetésével igyekeznek bizonyítani. Kontler László kiváló szakértője a skót-német kapcsolatoknak a felvilágosodás korában, és roppant szakirodalmi ismeretanyaga, 35 oldalas, sűrűn gépelt bibliográfiája nemigen szorul kiegészítéseimre, tanácsaimra. Munkája kiadásakor azonban érdemes lenne az itt felvetett szempontokat, tehát a német irodalom skót-recepciója, a protestáns német államok és a protestáns Skócia közötti affinitás, a magyar felvilágosodás-kutatás korábbi eredményeinek felmutatása, a német recepció és

a magyar, illetve az osztrák fogadtatás párhuzamainak felrajzolása érdekében emelt szavam esetleges figyelembe vétele.

Opponensi véleményemet összegezve megismétlem:

Bizonyítotttnak tartom, hogy ez a komoly, angol nyelvű recepciótörténeti munka a maga korszerű fogalomkészletével, módszertanával és elméleti alapozásával tökéletesen alkalmas az MTA Doktori Tanácsa által történő elfogadásra és a nyilvános vita kitűzésére. A szerző a recepciótörténetet a valaha megszokott, kisszerűen fordítás centrikus megközelítés helyett az államelmélet, a történetbölcselet és a teológia három síkján, sőt a történeti szemantika és a fogalomtörténet multidiszciplináris fegyvertárával veszi birtokába, munkájának elméleti és módszertani hozadéka igen jelentős. Kontler László monográfiáját hosszú évek, évtizedek alatt végzett előmunkálatai nyomán, így többek között a legrangosabb folyóiratok, mint a *Journal of Ideas*, a *Scottish Historical Review*, a *Modern Intellectual History*, a *European Review of History/Revue d'histoire européenne*, a *Contributions to the History of Concepts*, az *Intellectual History Review*, s idehaza az *Aetas*, a *Helikon* és a *Korall* hasábjain közölt, a témába vágó tanulmányainak külföldi és hazai szakmai fogadtatását is figyelembe véve alakította ki. A mű a jelölt korábbi tudományos fokozatát követően igen jelentős, eredeti tudományos eredménnyel gyarapítja tudományunkat, hozzájárul a tudomány, és hangsúlyozom: a nemzetközi tudományosság továbbfejlődéséhez.

Budapest, 2013. december 30.

Frank Tibor
egyetemi tanár
az MTA I. tagja